ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 107, Ağustos 2020, s. 506-515

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.44441>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
23.06.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.08.2020

Şeyma TOKAT

Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili Programı Yüksek Lisans
Öğrencisi
seeymatokat@gmail.com

Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN

Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ozyetgin@gmail.com

DİVÂNÜ LÜGÂTİ’T-TÜRK’TE GEÇEN ‘DİKİŞ DİKMEK’ KAVRAMIYLA İLGİLİ FİİL SÖZ VARLIĞI VE KAZAKÇADAKİ DURUMU

Öz

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü olan Dîvânü Lûgati’t-Türk 11. yüzyıl Türk dünyasının söz varlığını son derece kavramsal bir çeşitlilikle ortaya koyar. Kâşgarlı Mahmud’un derlediği sözlük aynı zamanda o dönemin Türk boylarının dilleri ve kültürleriyle ilgili de önemli bir dil malzemesini içerir. Bu yazı Dîvân’da geçen özellikli bir söz varlığının bugünkü modern Türk dili alanındaki durumunu tarihî-karşılaştırmalı yöntemle değerlendirmeyi amaçlamıştır. Buna göre ilk olarak Dîvânü Lûgati’t-Türk’te ‘dikiş dikmek’ kavramı ile ilgili hepsi birbirinden farklı ‘dikiş dikme’ biçimini gösteren 8 ayrı fiil ve bunların müştak biçimleri tespit edilmiştir. Tespit edilen bu fiiller tarihî Türk dili alanı da göz önünde tutularak Kazakçadaki durumları, değişimleri, gelişimleri, yansımaları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Dîvânü Lûgati’t-Türk, Kazakça, söz varlığı, dikiş/nakış sözcükleri.

VERBS RELATED TO THE TERM “STITCHING SEWING” IN DÎVÂNÜ LÜGÂTÎ'T-TÜRK AN ITS POSITION IN KAZAKH

Abstract

Dîvânü Lügati't-Türk, the first known dictionary of the Turkish language, reveals the vocabulary of the 11-th century Turkish world. The dictionary compiled by Kaşgarlı Mahmud also contains an important language content about the languages and cultures of the Turkish tribes of that period. In this article, we aimed to evaluate a featured vocabulary mentioned in Divân by the historical-comparative method of today's modern Turkish language. According to this, firstly 8 different verb and usade common forms which show different “sewing stitch” styles related to “sewing” in Dîvânü Lügati't-Türk are for determination. Evaluate the situations, changes, developments of meanings and reflections in Kazakh language.

Keywords: Dîvânü Lügati't-Türk, Kazakh, vocabulary, sewing/embroidery words.

Türk Sözlükçülüğünün yaklaşık bin yıllık geçmişi vardır. Bugünkü bilgilerimize göre Türk dilinin ilk sözlüğü *Dîvânü Lügati't-Türk* tür. Kâşgarlı Mahmud'un bu ünlü eseri sayesinde Türk dili araştırmalarının tarihi seyri değişmiş aydınlatılmayan pek çok konu aydınlatılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un soylu bir aileden geldiği ve çok iyi yetiştirilmiş bir şehzade olduğu *Dîvânü Lügati't-Türk*'teki birtakım kayıtlardan anlaşılmaktadır. Türkçenin söz varlığı konusunda engin bir bilgiye sahip olması, dönemin Türk yazı dillerini çok iyi bilmesi, sözcüklerin anlamlarına türlerine, çeşitli özelliklerine vakıf olması Kâşgarlı Mahmud'un çok iyi eğitilmiş olduğunu ve kendisini geliştirdiğini (Akalin 2017, 9).

Kâşgarlı Mahmud eserindeki dil malzemesini, bizzat dönemin Türk dillerinin kendi konuşurları arasında yaptığı derlemelerle ortaya koymuştur. Onun eserini özgün kılan bu yön bize 11. yüzyıl Türk lehçe bilgisini tüm ayrıntılarıyla gözler önüne serer. Ayrıca Karahanlı dönemi yazı dilinin dil bilgisi kurallarını ve söz varlığını eserinde toplayan Kâşgarlı Mahmud, bu ölçünlü dil çerçevesinde diğer Türk topluluklarının ağız özelliklerini hem ses hem de söz varlığı bakımından önemli veriler sunar. Zaman zaman biçim bilgisi yönünden belirlediği farklılıklara işaret eden Kâşgarlı Mahmud bu nedenle eserine Türk Dilleri (veya Ağızları) Sözlüğü adını verdiğini ifade eder. *Dîvânü Lügati't-Türk*, gerçekten de Türk soylu halkların dil özelliklerini ve o dönemin söz varlığını olabildiğince ayrıntısıyla ortaya koyan bir “Dîvân”dır (Akalin 2017, 13).

Bugünkü bilgilerimize göre ilk yazılı kaynağımız olan Orhon Yazıtları'nda kullanılan söz varlığı yazıtların içeriği dolayısıyla belirli kavram alanlarında yoğunlaşmışken *Dîvânü Lügati't-Türk*'ün söz varlığı bitki adlarından yemek adlarına, giysi adlarından giysinin bölümlerine, organ adlarından hayvan adlarına, somut veya soyut hemen hemen gündelik hayatın bütün kavram alanlarını kapsayacak nitelikte olduğu görülmektedir (Akalin 2017, 19). Böylelikle hem zengin bir söz varlığı ortaya koyarken aynı zamanda kültür hakkında da önemli bilgileri de ihtiva eder.

Bu çalışmada Dîvân'da bu türden bir kavram alanı olan “dikiş dikmek” ile ilgili fiiller seçilmiştir. Söz konusu temel 8 fiil olup bunların çeşitli eklerle türetilmiş müştak biçimleri de

ilgili madde altında gösterilmiş ve bugünkü Kıpçak Türk dillerinden biri olan Kazakçadaki durumu tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir.

Dîvân'da “dikiş” kavramı ile ilgili fiiller o dönemde yapılan dikişin türlerini ve niteliğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir Dîvân'da “dikiş dikmek”le alakalı bu ilgi çekici söz varlığı, Kâşgarlı Mahmud'un eserinin ne kadar zengin, konu yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu da bize gösterir: *çik/gne*- “altın iplikle ipekli kumaşı nakışlama; altın iplikle kumaşa işlenen tasvir yapmak”, *kadu*- “teyellemek”, *kıdıt*- “kenar diktirmek için emir vermek” ve müştak biçimleri; *köpi*- ‘(elbiseyi) köpürme dikişle dikmek’ ve müştak biçimleri; *sırı*- ‘sık dikişle dikmek’ ve müştak biçimleri, *tewçi*- ‘teyellemek, sağlam olmayan dikişle dikmek’ ve müştak biçimi, *tik*- fiili ve müştak biçimleri, *yéd*- ‘bohça vb. doldurmak için dikmek’ ve müştak biçimleri.

• *çik/gne*- “altın iplikle ipekli kumaşı nakışlama; altın iplikle kumaşa işlenen tasvir yapmak”. *çikin çiknedi* “o ipeği nakışladı” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 625; DLT I, 414); ayrıca bkz. *çikin* ‘işlemeli süslenmiş ipek’; *çikin yıptı* ‘ipek ipi’ (I, 414; (Kelly; Dankoff 1985 III 91; DTSI 143).

< çik(i)n+e- bkz. (ED, 415b, Erdal II 419).

Tarihî: KökTü.-, Uyg. *çikne*- (Ht X522, Erdal II, 419); **Karahanlı KB** *çikne*- ‘sık dikmek, altın tel ile ipek kumaş üzerine nakış işlemek’ (Arat-KB 3846, 132); **Harezmi**. KE-, ME-, NF-; **Kıpçak CC** *çine*- ‘mit Seide sticken’ (Erdal id.), **Memlük-Kıp.** Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; **Çağ.-**, fakat krş. *çikin* ‘çiçek desenli nakışlı ipek’ (ED, 416a), **Osm.-**.

Kzk.-. *çigin* sözcüğü ve bundan türetilmiş bir *çigne*- fiili veya bunun muadili herhangi bir fiil bugünkü Çağdaş Kazakçada tespit edilememiştir.

Clauson fiilin kök ismi *çikin* “altın sırma, ipek” sözcüğünü Çince den ödünçleme bir kelime olarak kaydeder (ED, 415b). İkinci hecedeki sözcüğü *chin (kin)* “altın” olabileceğini belirtir. Sözcük isim köküyle tarihî Türk dili alanında DLT’de ve Çağatay sahasında tespit edilmiştir. Modern Türk dili alanında da Tatarcada mevcuttur (RSI. III 2114; ED, 415b). Marcel Erdal *çiknä*- fiilini yabancı bir sözcükten +A- ile türeyen fiil olarak verir. Fiilin kök şeklinin Türkçede tanımlandığını belirtir. Codex Cumanicus’taki *çine*- “ipek ile oyalamak” şeklinden fiili aslında /k/ ile değil /g/ ile okumamız gerektiğini gösterir: *çigne*- (?) (Erdal II, 419).

• *kađu*- “teyellemek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 676; DLT III, 260).

< *kađu*- bkz. (ED, 596b).

Dîvân’da geçen diğer müştak biçimler:

kađıl- “elbise teyellenmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 675; DLT II, 134).

< *kađu-l*- (bkz. ED, 601b; DTSI 402).

kağış- ‘dikiş dikmekte yardım etmek’, *ol maña ton kağışladı* “o bana elbiseyi dikmede yardımcı oldu” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 676; DLT II, 93).

< *kađu-ş*- (bkz. ED, 607b).

kağıt- ‘seyrekçe diktirmek’, *ol tonug kağıttı* “o elbisenin teyellenmesi için emir verdi” (II, 301).

< *kağu-t*- (bkz. ED, 597a *kağu-t*-, krş. Tat. *kayıt*- id. (RSI. II 98). Hap. Leg.).

Tarihî: KökTü -, Uyg.-; Karahanlı KB-; Harezmi. KE-, ME-, NF-, AO-; Kıpçak CC-, Memlük-Kıp. Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; Çağ.-; Osm.-.

Kzk. kayı- “alt ipin ilmeğinden üst ipi geçirip dikmek”; *kayıp tigüv* ‘hem güzellik, hem sağlamlık için kullanılan alt ipin ilmeğinden üst ipi geçirerek dikmek’ (KATS IX, 65); **Kzk. Ağ. kayuv** “tekrar saplayıp yeniden dikmek (Çinde konuşulan Kazakça)” (KTAS, 408). Ayrıca bkz. **Kırg. kayı-** ‘iki şeyi birbirine kavuşturarak, sıkı dikişle dikmek. (iğne ardı ardına dikmek)’ (Yudahin 2011, 420).

Dîvân'da *kadu-* fiili ve müştak biçimleri tarihî Türk dili alanında tespit edilememiştir. Clauson'un da belirttiği gibi *kadu-* ve müştakları tek veri (hapax)dir. Dîvân'da *kadu-* fiilinin isim biçimi olan *kadıg* “ikileme çift dikiş, sağlamlaştıran dikiş” (DLT I, 375) geçmektedir. Bkz. ED 597b. *kadıg* biçimi Altay, Şor ve Teleüt lehçelerinde *kayı* “hem, trimming, fur edging” (RSI. II 93; ED, 597b) olarak geçer. Dîvân'da geçen *kadu-* fiili bugün Kazakçada yine yakın bir anlamda yaşamaktadır. Sözcüğün Kırgızcada da aynı anlamda ve biçimde korunması bu fiilin çağdaş Kıpçak sahasında yaşadığını gösterir. Fiilin müştak biçimleri tarihî ve modern alanda tanıklanamamıştır.

• **kıdt-** “kenar diktirmek için emir vermek”, *ol börkin kıdıttı* “o başlığına kenar diktirmek için emir verdi” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 710 ;DLT II, 301-15).

< **kıdt-t-** ‘bir tarafa koymak’ (ED, 597a; DTSI 440).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

kıdış- ‘kenar dikmede yardım etmek veya yarışmak’, *ol maña börk kıdışdı* “o başlığın kenarını dikmede bana yardım etti” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 710; DLT II, 93). (ayrıca bkz. DTSI 440).

< **kıdı-ş-** “bir tarafa koymak” (ED, 607b; DTSI 440).

kıdığla- “kenar dikmek”, *ol börkin kıdığladı* “o, başlığın kenarını dikti” (III, 336).

< **kıdı-g+la-** (ED, 600b; DTSI 440).

Tarihî: KökTü.-, fakat krş *kıd-*, Uyg.-, fakat krş. *kıd-/kıdt-* (Erdal I, 192-193); Karahanlı KB-; Harezmi. KE-, ME-, NF-, AO AOYarlık-, HŞ-, Kıpçak CC.-, Memlük-Kıp. Kİ-, fakat krş. *kıy-* “Rum üslûbunda dikiş dikmek” (Caferoğlu 1931, 77); TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; Çağ.-, Osm.-, fakat krş. *kıyık* “çuvaldız, yorgan iğnesi” (TTS IV, 2529)

Kzk.-

Dîvân'da geçen *kıdış-*, *kıdt-*, *kıdığla-* fiilleri *kıd-* ~ *kıdt-* fiil kökünün müştak şekilleridir. fiillerin kök şekli olan *kıd-/kıdt-* fiili Uygurca dışında Memluk-Kıpçak sahasında Kitabü'l-İdrak'te “dikiş dikmek” anlamında tespit edilmiştir. *kıd-* ~ *kıdt-* fiil kökü de Eski Türkçede tanıklanmıştır bkz. (Erdal I 192, 193). Fiillerin Dîvân'da geçen “dikiş dikmek” anlamı ile tarihî sahada geçen Kİ *kıy-* fiili ile uygunlaşmaktadır. Tarihî Türk dili alanında Osmanlı sahasında geçen *kıyık* “çuvaldız, yorgan iğnesi” de bu kökle ilişkilidir. Aynı sözcük bugün Anadolu ağzlarında da yaşamaktadır: *kıyık* “iğne, kalın yorgan iğnesi; çuvaldız” (DS VIII, 2855); *kıyila-* (II) “Ayakkabının daha dayanıklı olması için alındığı zaman yüzü ile tabanını tekrar dikmek” (DS VIII, 2857). Sözcük Kazakçada tespit edilememiştir. Ancak Kzk. *kına-* “elbisenin belini büzerek, daraltarak dikmek” (Koç 2012, 348) şeklinde geçen fiil Dîvân'da geçen şekillerle ilişkili olabilir. Bu fiilin ‘dikmek’ anlamına sahip olduğu açıktır. Ancak Kırg.'daki *kıy-* “eteğin,

kürkün, yorganın, örtünün kenarlarına şerit çekmek'' (Yudahin 2011, 463) fiili modern Türk dili alanında yaşamaktadır. Ayrıca bkz. (Özyetgin 2001, 532).

Dîvân'da müştak şekillerden *kıdığla-* ise hiçbir yerde tanıklanamamış, fiil DLT'nin tek veri (hapax) unsurlarından biridir.

- **köpi-** “(elbiseyi) köpürme dikişle dikmek”, *ol ton köpidi* ‘o, elbiseyi köpürme dikişle dikti’ (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 739; DLT III, 257).

< köpi- (ED, 687b kübi- “içine yün koyup dikmek, overlok yapmak”, krş. *köpir-* (Erdal II, 537).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

köpül- ‘(elbise) kaftan gibi kabartılarak dikilmek’, *anıy tonı köbildi* ‘onun elbisesi köpürme dikişle dikildi’ (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 739, DLT II, 120).

< köpü-l- (ED, 689b kübül-/kübil-).

köpüt- ‘elbiseyi, içine pamuk koyarak dikme’, *ol tonun köpitti* ‘o elbiseyi diktirmek için emir verdi’ (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 739; DLT II, 298).

< köpü-t- (ED, 688b kübit-).

köpüş- “(elbiseyi), kabartarak dikmek, sırmakta yardım etmek ve yarışmak”, *ol maña ton köpüşdi* ‘o bana elbiseyi kabartarak dikmede yardım etti’ (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 739; DLT II, 88).

< köpü-ş- (ED, 692a kübüş-)

Tarihî: KökTü -, Uyg.-; Karahanlı KB-; Harezmi. KE-, ME-, NF-, AO AOYarlık-, HŞ-; Kıpçak CC-, Memlük-Kıp. Kİ köpü- “astarlı bir giysiyi kapitone etmek” (Caferoğlu 1931, 52), TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; **Osm. köpü-** ‘hırka ve yorgan gibi şeyleri aralıklı dikmek’ (TTS IV, 2694).

Kzk. küpi- ‘kibirlemek, böbürlenmek, büyüklenmek’ *küpsek* ‘minder, şilte’ (Koç 2012, 306), *kümpiy-* ‘şişmek, kabarmak’(Koç 2012, 303) *köpir-* ‘köpürmek’ (Koç 2012, 292) biçimlerinde rastlanır. Kazakçadaki fiil Dîvân’daki anlamıyla bire bir örtüşmüyor, ancak ön plana çıkan “şişmek, kabarmak, böbürlenmek, büyüklenmek” anlamları gerek Anadolu ağızları gerekse Dîvân’daki geçen -pamuk/yün doldurarak-, dolayısıyla “kabartarak dikmek” anlamıyla paralellik gösterir. Öte yandan *küpsek* anlamı yine Anadolu ağızlarında geçen *köpçek* “minder” sözcüğüyle eş değerdir: *köpşik* ‘içine yün, pamuk koyulan örnekli, işlemeli, dört köşeli yumuşak yastık’ (KATS VIII,324) anlamındaki kelime yine *yorganlayarak dikme* (bkz. Anad. köpçek) anlamını vermektedir. Tüm bu kelimeler ve fiiller hiç şüphesiz Dîvânda geçen biçimleri ile köktaşlırlar. Ancak bugün Kazakçada anlamsal değişimler de söz konusudur.

Ayrıca Modern Türk dili alanında Tobol ağzında *kübi-* “to whip, oversee” (RSI. II 1519) olarak tespit edilen fiil Anadolu ağızlarında da zengin varyantları ile yaşamaktadır: *köpü-* “yorgan, şilte, yatak gibi şeyleri kalın ve aralıklı, sıkıca dikmek”, *köpüle-* id. (DS VIII 2961), *köpçek* (III) “eğerin içi yün dolu yumuşak yeri” (DS VIII 2960), *köpçük* “minder”, *köpen* “minder” (DS VIII, 2961), *köpüme* “yaşlı kadınların giydikleri dikişli hırka” (DS VIII 2961), *küpen* “beşiğin içine konan yatak, şilte” (DS VIII 3041), *küpüle-* “bir şeyi ağzına kadar doldurmak, tıka basa, silme doldurmak” (DS VIII 3042). (Özyetgin 2001, 556)

köpi- fiili ve müştak şekilleri tarihî Türk dili alanında ilk Dîvân'da tespit edilmiştir. Ayrıca Memluk-Kıpçak sahasında sözcük karşımıza çıkar. TZ'nin Atalay neşrinde *köpi-* fiiline “sık dikişle dikmek” anlamı verilmiştir. Ayrıca Kİ'te de *köpi-* fiili geçer ve Arapça verilen anlam Dîvân'da yer alan *köpi-* fiiline verilen Arapça karşılıkla hemen hemen aynıdır ve “bir şeyin içini pamukla doldurmak” anlamına gelir: Kİ ve DLT'te bu fiilin karşılığında geçen Ar. darrebe ‘iğne vurmak’ anlamı yanında “bir şeyin içini pamukla doldurmak” anlamını da taşımaktadır. Dîvân'da ayrıca *köpi-* fiilinden türemiş *köpig* “elbiseyi içine pamuk koyarak dikme” (I, 408) sözcüğü de tespit edilmiştir. Bkz. (Özyetgin 2001, 556).

• **sırı-** “sık dikişle dikmek”, *ol kidiz sırdı* “o keçeyi sık dikişlerle dikti” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 820; DLT III, 262).

< *sırı-* “-kıyafeti-kapitoneleyerek veya büzerek dikmek” (ED, 845a; ayrıca bkz. DTSI 505).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

sırış- “şuvalama dikişiyle dikmede yardım etmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 821; DLT II, 96), *kız anasıña kidiz sırışdı* “kız annesine şuvalama dikişiyle keçe dikmede çok yardım etti” < *sırı-ş-* (ED, 855a).

sırt- “sıkıca ve bükürerek teyelleltirmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 821; DLT II, 304), *ol kızka kidiz sırttı* “o, keçeyi kıza sıkıca ve bükürerek teyelleltirdi. bu elbiseyi kabartarak dikmek gibidir”.

< *sırı-t-* (ED, 847a).

Tarihî: Köktü-; Uyg.-; Karahanlı KB-; Harezmi. KE-, ME-, NF-; AO HŞ-; Kıpçak CC-, Memlük-Kıp. Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; Osm. sırı- “sağlamca dikmek” (TTS V 3460).

Kzk. sırı- “sık olarak, aralıksız dikmek” (Koç 2012, 593).; **Kzk. Ağ. sırmak** (K.orda, Şiyeli, Sır., Jal., Karm; Karak.), “içine pamuk koyarak sıkı dikilerek -sırlarak- yapılan kaftan” (KTAS, 631). Yine bu fiilden türeyen *sırma şalbar* “arasına pamuk koyularak sıkı dikilen şalvar” sözcüğü Kazakçada geçmektedir.

Dîvân'da geçen *sırı-* fiili Kazakçada hem “sıkı dikiş” anlamında hem de “yorganlayarak -kapitone- dikme” anlamında yaşamaktadır. Ayrıca krş. Anad. Ağ. *sırı-* “yorgan dikmek; yamamak” (DS XII, 4961).

sırı- fiili gerek Anadolu ağızları gerekse Kazakçada aynı anlamda yaşamaktadır. Ayrıca Kazakistan'ın ağızlarında da benzer formlarda çeşitli sözcükler mevcuttur. Bu fiilin de “sık dikmek” anlamının yanı sıra *kübi-* fiili gibi “yorganlayarak içine pamuk koyarak sıkı dikme” anlamı da vardır. Tüm bunlar Türklerin kaftan, yağmurluk, kaban dikiminde izlediği yöntemler hakkında bazı fikirler edinmemize yardımcı olmaktadır. Kazakistanda özellikle bu yöntemle dikilen *sırma şalbar* “arasına pamuk koyularak dikilen şalvar” ve *sırma şapan*-kaftanlar vardır.

• **tewçi-** “teyellemek, sağlam olmayan dikişle dikmek”, *ol tonuğ tewçidi* “o elbiseyi teyelledi” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 466; DLT III, 276).

< *tewçi-* (ED, 437a).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

tewçit- “teyellemek için değil, sıkıca diktirmek için emir vermek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 466; DLT II, 329), *ol tonın tewçitti* “o, elbisesini teyellemek için değil sıkıca diktirmek için emir verdi”

< tewçi-t- (ED, 437a).

Tarihî: KökTü.-: Uyg.-, Karahanlı KB-, Harezmi. KE-, ME-, NF; AO HŞ-; Kıpçak CC-, Memlük-Kıp. Kİ-, TA-, BM-, TZ-, KK-, DM-; Osm.-

Modern: Kzk.-:

Tarihî Türk dili alanında tek veri (hapax) olarak geçen *tewçi-* ve müştak şekli *tewçit-* başka bir yerde tanıklanamamıştır. Fiiller Kazakça başta olmak üzere diğer modern Türk dili alanında da tespit edilememiştir. Fiilin kökeni açık değildir.

• **tik-** “(elbise vb..) şeyleri dikmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 358; DLT II, 20-28; III, 25-9)

< tik- (ED, 476b; Tietze, I 614).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

tikiş- “(elbise vb. şeyleri) dikmede yardım etmek”, *ol maña ton tikişdi* “o bana elbise dikmek için yardım etti” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 265; DLT II, 106).

< tik-iş- (ED, 487b; Erdal II, 569).

tiktür- “(elbise vb..) diktirmek için emir vermek, diktirmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 282; DLT II, 174). *ol ton tiktürdi* “o elbise diktirmek için emir verdi”.

< tik-tür- (ED, 479b; Erdal II 810-811).

Tarihî: KökTü tik- ‘dikmek’, Uyg. *tik-* id.(ED, 476b), Karahanlı KB-, Harezmi. ME *tik-* ‘yöneltmek, tayin etmek, dikiş dikmek’ (Yüce 1993, 187), NF *tik-* ‘votknut’ vonzat’, prikogat, vzplyad, razbit (şater), şit’ (Fazılov II, 385), KE *tik-* ‘dikmek, kurmak, durmak, bağlamak, böcek sokmak’ (Ata, 78v10), Altın Ordu HŞ *tik-* ‘wetknac, ustawic (namiot), utkwic’ (Zajackowski 1968, 178), MH-, AOYarlık-, Kıpçak. CC *tik-* ‘dikiş dikmek’ (Argunşah 2015, 574), Memlük-Kıpçak Kİ *tik-* (Caferoğlu 1931, 102), TA *tik-* ‘dikmek’ (Toparlı 2000, 145), TZ *tik-* ‘dikmek’ (Atalay 1945, 258), BM *tik-*, KK *tik-* ‘dikiş dikmek’ (Toparlı 1999, 125), DM *tik-*; Osm. *dik-* ‘nasbetmek’ TTS III 1144. (Özyetgin 2001, 665).

Kzk. tigüv (tik-) “ip saplanan iğne ile kıyafet ve başka şeyleri kavuşturmak, birleştirmek, yırtık ve deliği yamalamak” (KTTS, 397).

Tarihî ve modern Türk dili alanında “dikiş dikmek” anlamında en yaygın kullanılan fiil *tik-* ve müştak biçimleridir. Fiilin “dikiş dikmek” anlamı fiilin temel anlamıyla ilişkili kazanılmış bir yan anlamdır. Dîvân'da *tik-* fiilinden türemiş isim biçimleri de mevcuttur: *tikiglig* ‘dikilmiş olan (elbise vb..)’ (I, 509), *tikme* ‘(iğneyle) dikilmiş şey’ (I, 433),

• **yêd-** “bohçayı/heybeyi doldurmak için bir şeyi dikmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 964; DLT III, 434)

< yêd- (ED, 884a; ayrıca bkz. Erdal I, 395).

Dîvân'da geçen diğer müştak biçimler:

yêdil- “bohça vb. dikilmek, doldurmak”, *yetgek yêdildi* “bohça dikildi ve ona eşya dolduruldu” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014 964; DLT III, 77.).

< yêd-(i)l- (ED, 890a).

yêdiş- “(heybe ve bohça vb.. şeylerin nakışını) dikmekte yardım etmek” (Ercilasun; Akkoyunlu 2014, 964; DLT III, 434).

< yêd-(i)ş- (ED, 894a).

Tarihî:- Uyg.-; Karahanlı KB-; Harezmi. KE-, ME-, NF-; Kıpçak CC-; Memlük-Kıpçak BM-, DM-, Kİ-, KK-, TA-, TZ-; Osm.-.

Kzk.-

yêd- fiili ve müştak biçimleri tarihî Türk dili alanında sadece tek veri (hapax) olarak Dîvân'da tanıklanabilmiş, başka dönemlerde tespit edilememiştir. Modern Türk dili alanında sözcük tanıklandırılmamıştır.

Dîvânü Lügati't-Türk'te geçen *dikiş dikmek* kavramı ile ilgili 8 fiil ve bu fiillerin müştak şekilleri ‘*dikiş*’in farklı yapılan türlerine ad olan ve o dönemin dikiş ve terzilik becerilerini gösteren sözcüklerdir. Bu fiillerde ön plana çıkan anlamlar “sık dikmek”, “teyelleyerek dikmek”, ‘kaftanlayarak -içine pamuk doldurarak- dikmek’ anlamlarıdır. Fiillerin büyük bir kısmı Kazakça başta olmak üzere modern Türk dili alanında tanıklanabilmiştir. Dîvân'da dikiş dikmekle ilgili geçen *kıdıgla-*, *tewçi-*, *yêd-*, *yêdil-*, *yêdiş-* fiilleri tarihî Türk dili alanında tek veri (hapax) unsurlar olarak dikkati çeker. Bu fiillerin tarihî gelişimlerine dair elimize somut veriler yoktur. Ayrıca Modern Türk dili alanında da tanıklanamamıştır.

KISALTMALAR

AO: *Altın Orda*

CC: *Codex Cumanicus* bkz. Argunşah 2015

DLT: *Dîvânü Lügati't-Türk*

DM: *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye* bkz. Toparlı 2018

DTSl: *Drevnetyurskiy Slovar*

DS: *Derleme Sözlüğü*

ED: *An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth Century Turkish*

GT: *Gülistan Tercümesi* bkz. Karamanlıoğlu 1986

HŞ: *Hüsrev ü Şîrin*

İH: *El-İdrâk Haşiyesi*

İM: *İrsâdü'l-Mülûk Ve's-Selatin* bkz. Toparlı 1992

İN: *Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb* bkz. Delice 2001

KATS: *Kazak Adebî Tilinin Sözdigi*

KTAS: *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*

KTTS: *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*

KE: *Kıyasü'l Enbiya* bkz. Ata 1997

Kırg.: Kırgızca

Kİ: *Kitâbü'l İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk* bkz. Caferoğlu 1931

KK: *El-Kavâninü'l-Küllîye Li-Zabtü'l-Lügati't-Türkiyye* bkz. Toparlı 1991

Kzk.: Kazakça

ME: *Mukaddimetü'l-Edeb* bkz. Yüce

MG: *Münyetü'l-Guzât*

MK: *Mahmut Kaşgarlı, Dîvânü Lugati't-Türk*, bk. Atalay

NF: *Nehc'ül Feradis* bkz. Ata 2014

Osm.: Osmanlıca bkz. Tarama Sözlüğü

TA: *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* bkz. Toparlı 2000

TTS: *Tarama Sözlüğü*

TZ: *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* bkz. Atalay 1945

KAYNAKLAR

- Akalın, H. Şükrü (2017), Geçmişten Günümüze Türk Sözlük Sözlükçülüğü, Elginkan Vakfı, İstanbul.
- Arat, R. Rahmeti (2005), Kutadgu Bilig, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Argunşah, Mustafa; Güner Galip (2015), Codex Cumanicus, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Ata, Aysu (1997), Kıyasü'l Enbiya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysun (2014), Nehcü'l-Feradis, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara .
- Atalay, Besim (1985-1986), Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Atalay, Besim (1945), Ettuhfet-Üz-Zekiyye Fil-Lugat-it-Türkiyye, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul.
- Caferoğlu, Ahmet (1931), Kitâb al-İdrâk li-Lisân al Atrâk, İstanbul Evkaf Matbaası.
- Clauson, S. G. (1972), An Etymological Dictionary of-pre-Thirteenth-Century Turkish, Clarendon Press, Oxford.
- Dankoff, Robert; Kelly James (1985), Compendium of The Turkic Dialects (Edited by Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Delice, İbrahim H.(2000), Kitab Fi-İlmi'n-Nüşşab, Dilek Matbaası, Sivas.
- Derleme Sözlüğü I-XII (1963-1982), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, Hasan (1999), Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu Ziyat (2014), KAŞGARLI MAHMUD Dîvânü Lügâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Erdal, Marcel (1991), Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon (I-II), Otto Harassowitz Wiesbaden.
- Genç, Reşat (1997), Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzbudak, Vele (1936), El-İdrak Haşiyesi, İstanbul.
- Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi, (2005), Qazaqstan Respublikası Bilim Jane Gılım Ministırlığı, Almatı.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1989), Seyfi Sarayî, Gülistan Tercümesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kenesbayev, İ.K. (1959-1961), Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi (I- II), Almatı.
- Kazak Adebî Tilinin Sözdigi On Bes Tomdık I-XV (2011), Qazaqstan Respublikası Medeniyet Ministırlığı Til Komiteti, Almatı.
- Koç, Kenan; Baynıyazov Ayabek ; BaşkapanVehbi (2012). Qazakşa-Türkçe Sözdik, Almatı.
- Nadalyayev, V. M.; Nasilov D. M.; Tenişev E. R.(1969), Drevnetyurski Slovar , Leningrad.
- Oraltay, H., Yüce; Pınar S. (1984), Kazak Türkçesi Sözlüğü, İstanbul.
- Özyetgin, Ayşe Melek (2001), Kitâbu'l-İdrâk li Lisani'l- Etrâk: Fiil, Tarihi Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi, Köksav, Ankara.
- Özyetgin, Ayşe Melek (1996), Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Ankara.
- Radloff, W. (1893-1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opıt slovarya tyurkix nareçiy), 4 c., Sankt-peterburg.
- Tarama Sözlüğü I-VIII (1963-1997), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tietze, Andreas (2002), Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı (I c.A-E), Simurg Yayınları, İstanbul-Wien.
- Timurtaş, Faruk K. (1980), Şeyhi ve Husrev ü Şîrîn'i, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.
- Toparlı, Recep; Vural Hanifi; Kıraatlı Recep (2014), Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep (2018), Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı , Recep (1999), El- Kavânînu'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep, İrşadü'l-Müluk ve's-Selatin (1992), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep; Vural Hanifi; Kıraatlı, Recep (2000), Kitâb- Mecmu-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yudahin, K.K. (2011). Kırgız Sözlüğü (Çev. A.B. Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yüce, Nuri (1988); Mukaddimetü'l-Edeb, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.